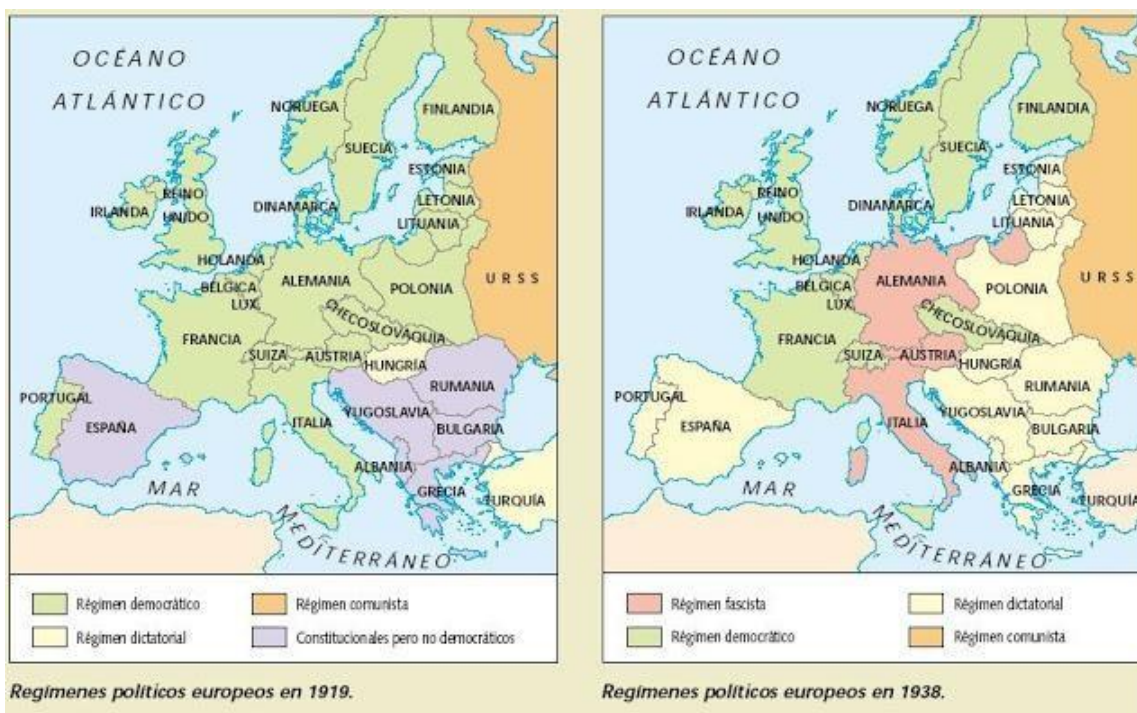

A Crise do Sistema da Restauración e a caída da Monarquía (1902-1931)

A Crise do Sistema parlamentario (1902-1923).

Os anos vinte e trinta do século XX, entre as dúas guerras mundiais, caracterizáronse pola **polarización da vida política e o aumento da conflitividade social**.

O ascenso dos fascismos e a resposta dos demócratas e das esquerdas caracterizaron a vida política europea. Mussolini acadou o poder en 1922 en Italia, e en 1933 os nazis controlaron o Estado alemán. Réximes de extrema dereita cunha ideoloxía próxima ao fascismo estendéronse por toda Europa.

En España, a Ditadura de Primo de Rivera, carente dunha ideoloxía e dun partido que a sustentase, tomou a Italia fascista como modelo para intentar articular un réxime político estable na segunda metade dos anos vinte.

Primo fracasou no seu intento de perpetuarse no poder, **pero durante a II República o fascismo e o nazismo foron a referencia ideolóxica e o apoio económico dos conspiradores contra a II República**. O ascenso do fascismo en España culminou co triunfo dos rebeldes franquistas na Guerra Civil, grazas entre outros factores á axuda económica e militar da Italia fascista e da Alemaña nazi.

Fronte aos fascismos se van alzar os comunistas, cun apoio cada vez maior entre a clase obreira e os intelectuais dos países europeos. En España, o PCE foi un partido minoritario ata a Guerra Civil, sendo o sindicato anarquista CNT o maioritario entre a clase obreira, o cal foi unha excepción en Europa.

Para frear ao fascismos, os comunistas van impulsar a alianza coa burguesía democrática en alianzas conxunturais antifascistas: **as fronte populares**. Primeiro en Francia e despois en España (1936), a Fronte Popular acadou o poder nas eleccións. O estalido da Guerra Civil española enfrontou no campo de batalla ás mesmas ideoloxías que protagonizarán a II Guerra Mundial: **fascistas contra demócratas liberais, comunistas e anarquistas**. No ascenso dos fascismos e no aumento da conflitividade social tivo moito que ver a crise de 1929. Despois duns anos de crecemento, os felices anos vinte, a economía capitalista sufriu a partir do crack de Wall Street en outubro de 1929 a crise máis importante. Os efectos da crise

(desemprego, descenso da produción, etc.) limitaron a eficacia das medidas impulsadas polos gobernos republicanos de esquerdas.

O período 1902-1923, boa parte do reinado de Alfonso XIII en España, corresponde a un segmento da historia política europea marcado pola **Primeira guerra Mundial e pola revolución de 1917 e tamén**, marcado por un complexo de **transformacións** directas na nova conformación de Europa e pola ameaza da **crise económica**.

Convén destacar **tres caracteres do período**:

- crise da democracia parlamentaria;
- tendencia a constituír Estados nacionalmente homoxéneos, de acordo co chamado principio das nacionalidades;
- adaptación forzosa, aínda que realizada de formas diversas, duns Estados de planta burguesa á realidade dunha nova clase que acaba de irromper na vida política: **a clase traballadora**.

En España, o reinado iniciouse cun clima político e social marcado polo **espírito rexeneracionista xurdido trala crise do 98**. Os primeiros gobernos propuxéronse unha renovación interna do réxime que lle permitise sobrevivir. Foi a etapa do revisionismo, que cubriu a primeira década do reinado. Pero o curto alcance das reformas non foi suficiente para impedir que o sistema seguísese afundindo. Coa **Primeira Guerra Mundial** empezou unha fase nova que, por pouco tempo, pareceu prometedora: a neutralidade permitiulle a España desempeñar un papel económico en Europa desproporcionado á súa importancia real. Pero a euforia das exportacións só beneficiou a uns poucos, mentres a maior parte da poboación sufriu escaseza e carestía. O descontento social desembarcou nunha **crise xeral en 1917**.

A partir dese momento, **o declive foi imparable**:

á inoperancia dos gobernos sumáronse a crecente contestación política ao réxime, a conflitividade social e o desastre militar en **Marruecos**. Era inaprazable buscar unha saída.

O golpe militar impuxo a ditadura, coa aprobación de rei; pero non era a única saída. Finalmente, afundiuse o vello sistema e arrastrou na súa caída ao rei e á institución monárquica.

Os intentos rexeneracionistas (1902-1914).

A primeira parte do reinado de Alfonso XIII estivo marcada polo espírito rexeneracionista e de cambio que, tanto dentro como fose do sistema, estendeuse trala crise do 98.

O revisionismo político e o seu fracaso. Protagonismo político de Alfonso XIII.

Alfonso XIII accedeu ao trono en maio de 1902, con 16 anos. Dado o ambiente social e político creado en España pola derrota do 98, albergábanse esperanzas de que o novo monarca encabezase unha política de carácter rexenerador. Na súa actuación política pódense destacar dous trazos:

un intervencionismo constante na vida política ordinaria, así como nas loitas dos

partidos dinásticos (crises orientais), por unha banda, e

a relación directa entre a Coroa e os mando militares, aproveitando a súa condición de xefe do exército, por outra banda.

Os intentos de "revolución desde arriba". A política oficial tamén estaba contagiada do espírito rexeneracionista que se estendeu por todo o país. O século XX iniciouse, polo tanto, cos intentos de reforma do sistema político da Restauración, que se achaba cada vez máis desligado da realidade social española. Trala morte dos fundadores dos dous partidos dinásticos, Cánovas (1897) e Sagasta (1903), empezou a etapa de revisionismo político, protagonizado por **Maura**, desde o **Partido Conservador**, e por **Canalejas**, desde o **Partido Liberal**. **Revisionismo do P. Conservador: Silvela e Maura.** O partido conservador pareceu entender primeiro as razóns do rexeneracionismo con Silvela; pero foi sobre todo baixo o liderado de Maura e especialmente no seu **"gobierno longo"** (1907-1909). Maura galvanizou a política e levou ao Parlamento numerosas iniciativas legais. Puxo en marcha importantes **reformas**:

- nova Lei electoral (agosto de 1907),
- lei de Creación da Escuadra,
- lei de Colonización interior,
- legalización da folga (1908),
- creación do Instituto Nacional de Previsión (1908),
- inspección de traballo,
- reforma da xustiza municipal, sindicatos agrícolas.

A Semana Tráxica. Pero Maura non puido concluír a súa "revolución". **Dimitiu en outubro de 1909.** O rei retiroulle a súa confianza á vista da reacción internacional que producira a execución de Francisco Ferrer Garda en Barcelona. Ferrer Garda era un pedagogo anarquista de longa traxectoria revolucionaria, ao que un tribunal militar condenou sen evidencia xurídica como responsable dos sucesos da Semana Tráxica de Barcelona. Así é como se cualificou unha vagada de disturbios que sacudiron por uns días a capital catalá, xurdidos de forma espontánea contra o envío de tropas a Marruecos e que derivaron logo cara a actos de violencia anticlerical, cun centenar de mortos.

Revisionismo do Partido Liberal: Canalejas.

No mes de febreiro de 1910, José Canalejas substituíu a Moret na jefatura do goberno.

Gobernou desde febreiro de 1910 ata que foi asasinado en novembro de 1912. Era un rexeneracionista ao xeito de Maura: si este quería atraerse á masa neutra, Canalejas representara durante anos a propaganda popular desde o **liberalismo monárquico**. Posuía dotes de mando e grazas a el por primeira vez desde a Restauración os liberais atoparon un verdadeiro xefe. Como proba das esperanzas que espertou o seu nomeamento algúns intelectuais republicanos ingresaron no partido liberal. Rapidamente soubo impoñerse na xefatura do seu partido e ata os propios partidarios de Moret aceptaron a súa dirección aínda que lles pesase.

Nos círculos palatinos foi recibido con temor, receosos polo ton esquerdista con que sempre se expresou. Doutra banda, si Maura non experimentara dificultades na súa xestión ata case o final do seu mandato, Canalejas tivo frecuentes problemas relacionados sobre todo coa orde pública.

Pero soubo facerlles fronte con autoridade, o que tranquilizou ás clases conservadoras. En ocasións foron simples conflitos laborais aínda que ás veces complicados por afectar aos servizos públicos como, por exemplo, a folga de ferroviarios do verán do ano 1912, na que Canalejas houbo de recorrer á súa

militarización. Outras veces foron súbitas explosións de violencia sen que tivesen un propósito revolucionario concreto.

O labor lexislativo de Canalejas, comparada coa de Maura, resulta moito máis discreta pero tamén moi efectiva.

Presentou **un proxecto para substituír o Imposto de Consumos** por un progresivo sobre as rendas urbanas, que causou as iras dos medios acomodados. Para pedir a súa aprobación, Canalejas houbo de recorrer á chamada á disciplina e aínda así 30 liberais votaron en contra. Outra medida popular foi a **reforma da lei de Recrutamento**, pola que en tempo de guerra o enrolamento sería obrigatorio e en tempo de paz, con todo, só duraría cinco meses si se procedía ao pago dunha suma de diñeiro.

Ata entón existía a redención en metálico, que permitía eludir a obrigación de incorporarse a filas aos mozos burgueses.

Sen dúbida as **dúas grandes cuestións** do goberno de José Canalejas foron a das **mancomunidades provinciais e a relixiosa**.

En decembro de 1911 os cataláns entregáronlle un proxecto de mancomunidades provinciais que supoñía certas concesións ao rexionalismo. En maio de 1912 o goberno presentou un proxecto menos amplo que este pero que motivou as iras de centralistas e anticanalejistas. Houbo de recorrer o Presidente a un dos seus mellores discursos para lograr o seu apoio e así conseguiu que a medida fose aprobada polo Congreso e estaba pendente do seu paso polo Senado cando o xefe liberal foi asasinado. Con respecto á cuestión relixiosa, Canalejas consideraba que o atraso cultural do clero español debíase ao concordato a través do cal financiábase a Igrexa e, en consecuencia, pensaba que o mellor era a separación entre a Igrexa e o Estado, á que quería chegar a través de negociacións. Roma non o aceptou e as relacións practicamente interrompéronse.

En decembro de **1910 aprobouse a Lei do Candado**, que impedía durante dous anos o establecemento de novas ordes relixiosas sen autorización previa. Pero esta lei non tivo eficacia ao aceptarse unha emenda segundo a cal a lei perdería a súa vixencia si ao termino deses dous anos non se aprobase unha nova lei de Asociacións e, aínda que dita lei foi presentada ao Congreso en maio do ano seguinte, sen dúbida era un prazo demasiado curto para o parlamentarismo da época.

O labor de goberno de Canalejas concluíu de xeito trágico cando **foi asasinado o día 12 de novembro de 1912 na Porta do Sol a mans dun anarquista que non pretendía acabar con el senón co monarca**. Malia o curto da súa obra, Canalejas foi unha esperanza do que podía esperarse moito máis e, desde logo, o único gran gobernante do partido liberal

durante todo o reinado de Alfonso XIII. Os seus sucesores, o primeiro dos cales foi o Conde de Romanones, estiveron sen dúbida moi por baixo da súa talla política.

A crises do parlamentarismo e a creba do sistema (1914-1923).

Nuns poucos anos, a política española cambiara de forma substancial. Coa constitución da Mancomunidad catalá, un réxime de pre-autonomía que creaba organismos comúns ás catro provincias da rexión e transferíalles algunhas competencias, modificouse, ata, aínda que de forma moi discreta, a estrutura territorial do Estado. Pero o problema da representatividade do sistema, da súa lexitimidade política, permanecía sen alterar. Aínda que ao longo da segunda década o número de distritos nos que as eleccións eran auténticas foi cada vez maior, **o caciquismo** non

desapareceu en absoluto. Maura mesmo botara man da estrutura caciquil para gobernar en 1907.

O fin da quenda e a inestabilidade governamental. Como observaba Ortega en 1914, a Restauración era un panorama de pantasmas, a vella política estaba morta e precisábase unha nova política. Desde a perspectiva do réxime monárquico, iso significaría liderados políticos firmes, partidos fortes e maiorías parlamentarias homoxéneas, pero o que sucedeu entre 1913 e 1923 foi todo o contrario. A negativa de Maura en outubro de 1913 a seguir a quenda cos liberais porque estes apoiaran á oposición monárquica en 1907-1909 e durante a crise que seguiu á Semana Trágica, supuxo **a creba da quenda de partidos**, que viñera funcionando desde 1885. Desde 1914, a fragmentación do sistema foi total.

- Partido conservador estaba escindido entre os "idóneos", liderados por Eduardo Dato, e os mauristas.
- Partido Liberal, pola súa banda, quedou inutilizado para gobernar pola pugna entre Romanones, García Prieto e Santiago Alba para facerse co seu control trala morte de Canalejas.
- A inestabilidade governamental, **con quince gobernos en nove anos**, fíxose endémica. A suspensión das Cortes foi un recurso habitual naqueles anos.

O impacto do I Guerra Mundial. Nesas condicións, a crise xeral do sistema parecía case inevitable, máis aínda cando os problemas económicos, sociais e militares agraváronse a partir de 1914. Nese ano estalou a **Primeira Guerra Mundial** na que España se mantivo neutral. Esta posición permitiu nun primeiro momento un excepcional crecemento económico grazas ao incremento das importacións industriais e mineiras. Pero como o incremento das exportacións non se viu acompañado dunha mellora da produtividade, ocasionou unha espiral inflacionista de grave consecuencias. Entre 1916 e 1918 os prezos dos produtos de primeira necesidade case se duplicaron, o que explica o incremento de folgas (212 en 1914, 463 en 1918, máis dun milleiro en 1920). A Fractura social uníase á crise política.

A crise de 1917. Os gobernos víronse impotentes para conter a inflación e restablecer a orde social, sobre todo, tralo fracaso do paquete de reformas proposto por Santiago Alba (reforma fiscal, orzamento extraordinario en educación ou obras públicas) financiado cun imposto sobre os beneficios da guerra.

A resistencia empresarial e a oposición conservadora, articulada por Cambó impuxéronse.

O juntismo militar. O malestar desbordou a orde política. A crise chegou primeiro ao Exército. O descontento dos oficiais peninsulares pola perda de poder adquisitivo dos seus salarios, por unha banda, e o beneficio do exército de Marruecos nos ascensos, por outro, dera lugar en **1916 ao xurdimento de Xuntas de Defensa da Arma de Artilería, en defensa de intereses corporativos.**

Cando o goberno de García Prieto intentou disolvelas en xuño de 1917, a Xunta de Barcelona publicou un manifesto no que culpaba aos políticos dos problemas do Exército e do país e facía un chamamento ao restablecemento do bo goberno para a renovación do país. García Prieto dimitiu e o novo goberno, presidido por Dato, aceptou as condicións das Xuntas ante o **temor dun pronunciamento militar.**

A Asemblea de Parlamentarios. A crise creada polas Xuntas fixo pensar á oposición ao réxime que as circunstancias eran favorables para unha renovación profunda da política nacional. Por iniciativa de Cambó, os parlamentarios cataláns convocaron unha Asemblea de Parlamentarios en Barcelona, o 19 de xullo de 1917, a fin de promover unha reunión de Cortes con carácter constituínte. O obxectivo era converter o Parlamento no centro da política nun novo intento de reforma desde arriba do sistema da Restauración.

A folga xeral.

Pero pronto se viu -e sobre todo temeuse por boa parte dos protagonistas dos movementos anteriores- que o que podía suceder era unha **revolución desde abaixo**. O 17 de agosto, o PSOE e a UGT, en cuxo interior apareceran xa novos líderes, como **Besteiro, Prieto, Largo Caballero**, convocaron unha folga xeral, por extensión dun conflito que estaba tendo lugar na

Compañía de Ferrocarrís do Norte.

O obxectivo era conectar cos outros focos de conflito para conseguir derribar o goberno e formar outro provisional que convocase Cortes constituíntes. Pese a todo, a revolución non parecía posible. O exército era maioritariamente conservador. As Xuntas mesmas non eran un movemento revolucionario, senón máis ben, como se viu pronto, un lobby ao servizo de intereses profesionais e que terminaron por ser, en parte, unha ameaza golpista, e sobre todo un foco de insubordinación militar. Non houbo reforma constitucional. A folga de agosto foi duramente reprimida. A Asemblea de Parlamentarios, á que só asistiron uns setenta deputados, non tivo continuidade: a Lliga Catalá, o propio Cambó, impulsores da Asemblea, participarían logo en distintos gobernos da Monarquía.

Os nacionalismos periféricos. Tampouco se levou a cabo a reforma territorial. A colaboración do catalanismo co goberno non serviu para ampliar as concesións feitas a Cataluña en 1914, ata lograr a autonomía. En 1918 o Congreso rexeitou unha iniciativa de Cambó neste sentido e ao ano seguinte, unha comisión extraparlamentaria, creada para abordar o problema rexional -catalán e vasco, onde o PNV logrou un importante avance electoral en 1918- só propuxo vagas medidas descentralizadoras.

O problema seguiría gravitando sobre a política nacional. En Cataluña, nas eleccións provinciais de 1923, Cambó e a Lliga perderon a hexemonía que mantiñan desde 1907, desprazados polo nacionalismo radical e democrático de *Acció Catalá e Estat Catalá*.

En Galicia, a creación en 1916 das Irmandades de Fala e a publicación en 1920 do ensaio *Teoría do nacionalismo galego*, de Vicente Risco, marcaron o paso do galeguismo cultural e rexionalista ao nacionalismo. A conflitividade social experimentou, a partir de 1919, niveis descoñecidos ata entón en España. A situación

era particularmente grave en Barcelona, polo enfrontamento entre a CNT e a patronal. O punto álxido marcouno a **folga da Canadiense** (febreiro-marzo de 1919), eléctrica que abastecía o tecido urbano e industrial da capital catalá, que terminou **coa maior vitoria lograda ata entón polo proletariado español**- xornada de oito horas-. Pero a segunda parte do conflito, en torno á liberdade dos detidos, provocou unha dura resposta

patronal, coa pechadura de empresas, e unha forte represión contra os sindicatos. Fracasados os intentos mediadores, estalou unha vagada de violencia, o pistolerismo, que provocou centenas de mortes entre ambos lados e que afectou a importantes empresarios e destacados líderes sindicais.

A resistencia patronal frustrou, ademais, calquera posibilidade de achegamento. Cando o goberno de Sánchez Toca intentou unha aproximación ás posturas moderadas e pactistas de líderes como Salvador Seguí e Anxo Pestana, a patronal barcelonesa impuxo unha política de forza. O nomeamento de Martínez Anido como gobernador civil de Barcelona iniciou unha durísima represión. A resposta anarquista foi o **asasinato do novo xefe do Executivo, Eduardo Dato, en Madrid, en marzo de 1921.**

O problema de Marruecos. A crise de Marruecos veu agravar aínda máis a situación española. Desde que as potencias europeas na Conferencia de Algeciras (1906) outorgaran tacitamente a Francia e España o control de Marruecos, a ocupación española da parte norte producírase de forma lenta e intermitente, con moitas dificultades. **En 1921, o Exército español sufriu unha derrota en Annual** (xullo de 1921), cando un ataque das tropas rebeldes de Abd o Krim provocou a retirada das tropas españolas mandadas polo xeneral Silvestre, a morte de máis de 9.000 soldados e a perda de 5.000 km. cadrados na zona de Melilla.

Dada a magnitude do desastre, suscitáronse dúas cuestións: a existencia de responsabilidades militares e políticas -que alcanzaban ao exército, ao goberno e ata ao mesmo rei-, por unha banda, e a reflexión sobre o sentido mesmo da presenza española en Marruecos, por outra. Os dous asuntos eran de gran calado na

vida política española do momento. Para o Exército, Marruecos foi a oportunidade de restaurar o prestixio perdido en Cuba. **Creou unha nova mentalidade militar e militarista nas novas xeracións de oficiais (Goded, Franco, Mola, Varela, Millán Astray)** que vía no Exército a encarnación da esencia histórica e moral da nación.

Estes oficiais africanistas, que por outra banda gozaban de mellores salarios e máis oportunidades de ascenso que os seus colegas na península, interpretaban calquera crítica á intervención en Marruecos **como un ataque ao Exército e como unha síntoma de debilidade nacional, á vez que non admitían a subordinación militar á acción civil do o protectorado.** Os problemas non resoltos acumulábanse. A Monarquía parecía non ter instrumentos eficaces de goberno. Desde 1918, o mesmo Alfonso XIII manifestaba publicamente o seu malestar pola evolución do país e ata a súa desconformidade co sistema parlamentario. Intentouse o recurso aos gobernos de concentración, pero fracasado o intento volveuse á quenda.

O desastre militar tivo un eco político enorme en España, entre outras razóns, porque os recrutamentos nutríanse das clases sociais máis baixas, xa que se podía evitar o chamamento a filas mediante o pago dunha cantidade de diñeiro. Multiplicáronse as protestas e manifestacións.

O xeneral de división malagueño Juan Picasso González, (primo da nai do pintor Pablo Ruiz Picasso), foi designado polo Goberno para que investigase na propia praza de Melilla os feitos ocorridos, aínda que se lle impuxo a limitación de que os acordos, plans ou disposicións do Alto Comisario de España en Marruecos, o Xeneral Dámaso Berenguer, estreitamente vinculado ao Rei, quedasen fose das súas investigacións, e que debía limitarse aos feitos realizados polos oficiais e tropa, ao que se opuxo por carta ao Ministro da Guerra, ofrecendo a posibilidade de que se lle relevase da

comisión.

Pero Picasso decidiu non dimitir e trasladouse a Melilla, onde, con escasa axuda, traballou durante nove meses, nos que tomou declaración a setenta e nove persoas, e intentou esclarecer os sucedido e delimitar as responsabilidades.

O 18 de abril de 1922, o xeneral entregou un abultado expediente coñecido como o **"expediente Picasso"**¹, composto de 2.433 folios, e un resumo final redactado por el mesmo ao Congreso. O escándalo estaba servido. Os deputados no congreso mantiveron agres polémicas. Designáronse varias comisións parlamentarias para depurar responsabilidades ao máis alto nivel, entre as que se incluían as do propio rei Alfonso XIII, amigo íntimo de Silvestre a quen animaría a avanzar de forma irresponsable para chegar ata a bahía de Alhucemas, (aínda que non se atopou o telegrama, crese que lle felicitou por este medio co texto "olé os teus ovos").

Tras diversas filtracións á prensa e a opinión pública nas que se comentaba que puidese ter responsabilidades o propio rei Alfonso XIII, o 13 de setembro, o xeneral Primo de Rivera, co apoio do Rei, deu un golpe de Estado e dissolveu as Cortes, abortando calquera proceso de depuración. **A ditadura enterrou así o asunto, salvagardou a imaxe do rei e acabou definitivamente coas campañas de Marruecos en 1925, tras unha alianza con Francia, no desembarco de Alhucemas.**

O expediente puxo de manifesto a caótica situación do Exército Español en África, e delimitou a grave responsabilidade dos xenerais Silvestre e Berenguer (Alto Comisionado de España en Marruecos), ambos estreitamente vinculados ao Rei Alfonso XIII, ata o punto de que o propio Rei designou a Dámaso Berenguer xefe da

Casa Real en 1924 e Presidente do Goberno en 1930, tras cesar a Primo de Rivera. O 20 de novembro de 1.931, Don Alfonso XIII foi procesado e condenado **"in absentia"** polo Congreso dos Deputados, pola súa responsabilidade nos feitos.

Entre 1919 e 1922 exerceron a quenda os conservadores, con sete gobernos

Alfonso XIII, de fronte, cun grupo de militares, detrás á dereita, o xeneral Fernández Silvestre.

consecutivos. **En 1922 volveron os liberais** e García Prieto, presidente do Consello, suscítase reformas que ata podían alcanzar á propia Constitución. **O golpe de Estado de Primo de Rivera, en setembro de 1923, desvaneceu esa posibilidade.**

¹ Convencido de que Primo de Rivera quería destruír o expediente, o deputado Bernardo Mateo Sagasta rescatouno gardándoo durante a ditadura na Escola de Enxeñeiros Agrónomos, da que era director, entregándoo de novo ao Congreso en 1.931. Tras vivir no esquecemento durante a ditadura franquista, apareceu nos arquivos do Congreso en 1.998, aínda que de forma incompleta, posiblemente mutilado polos responsables. Con 62 anos, o xeneral Picasso era o Subsecretario de Guerra, e en febreiro foi proposto para o cargo de Ministro por Romanones ou Maura (non se sabe de certo quen dos dous propúxollo). Sorprendentemente, o xeneral Picasso renunciou: "Pois llo agradezo moito, pero mire vostede, prefiro seguir traballando no meu e ser o que son, un militar honrado."

A Ditadura de Primo De Rivera (1923-1930)

A partir da crise de 1917 (Folga xeral, Xuntas de Defensa, Asemblea de Parlamentarios) **o sistema político da Restauración entrou na fase de crise final.**

Superouse a crise de 1917, pero non os problemas que a desencadearan: conflitividade social, desastre de Annual e incapacidade dos gobernos e dos partidos alternantes para introducir reformas no sistema. Entre os sectores máis conservadores empezou a prender unha corrente de opinión favorable a unha «solución» autoritaria que pretendía, mediante un réxime de forza, poñer remedio á marcha negativa dos acontecementos e, de feito, desde a primavera do 23 parece que se veu **conspirando con ese fin no seo do Exército e mesmo nalgúns círculos políticos civís próximos ao Rei.**

Factores que facilitaron a implantación da Ditadura

— A burguesía vira esfumarse os grandes beneficios dos anos anteriores, e alarmada ante o aumento do pistoleirismo nas rúas, defendía cada vez máis a idea de que **«isto hai que arranxalo cun réxime de autoridade»**, idea que se reforzou despois da chegada ao poder dos fascistas en Italia.

— O exército simpatizaba co desexo dun sector da sociedade de que se puxera fin a un parlamentarismo acusado de estéril, e ademais non quería verse mesturado nas responsabilidades do desastre de Annual. Atopou no xeneral **Miguel Primo de Rivera o home disposto a solucionar «o derrotismo humillante de Marrocos, a marea de responsabilidades e a anarquía».**

— O propio rei Alfonso XIII non miraba con malos ollos a idea dun Goberno Militar. Pero agora había un motivo a maiores, as responsabilidades de Annual ameazaban con chegar á Coroa, e por iso un réxime autoritario podía librar ao rei de problemáticas fiscalizacións.

O Golpe de Estado

En setembro de 1923 Primo de Rivera apoderouse da cidade de Barcelona, proclamando o estado de guerra, e fixo público un manifesto ao país, no que se pedía o apartamento total dos partidos políticos e a **entrega do Poder a un Directorio Militar.**

No seu chamamento «Ó país e ao Exército» condenaba o «separatismo» e o réxime de partidos políticos, prometía solución «pronta, digna e sensata» ao problema de Marrocos e **xustificaba o seu pronunciamento pola necesidade de restablecer a orde pública deteriorada, especialmente en Barcelona, polo pistoleirismo.**

Manifesto de Primo De Rivera

Españois: Chegou o momento máis temido que esperado de recoller as ansias, de atender o clamoroso requirimento de cantos amando á Patria non ven para ela outra salvación que liberala dos profesionais da política, dos que por unha ou outras razóns nos ofrecen o cadro de desgrazas e inmoralidade que encetaron o ano 98 e ameazan a España cun próximo fin trágico e doloroso (...). Imos pedir todas as responsabilidades e gobernar nós ou homes civís que representen a nosa moral e doutrina (...). Este movemento é de homes: o que non sinta a masculinidade completamente caracterizada, que espere nun recuncho sen perturbar, os días bos que para a Patria preparamos. ¡Españois, Viva España e Viva el Rei!

O Presidente do Goberno propuxo a destitución de Primo e dos demais xenerais implicados. **O Rei negouse** e fixo saber a Miguel Primo de Rivera que, **«desexoso de evitar un derramamento de sangue»**, chamábo a Madrid para encargarse do Poder. O certo é que a parte das protestas dalgúns partidos e sindicatos obreiros, o golpe non atopou resistencia porque **ninguén estaba disposto a defender o sistema da Restauración.**

Alfonso XIII con Primo de Rivera²

Nunha visita a Roma, en 1925, Alfonso XIII díxolle ao xeneral Italo Balbo: «Admiro o fascismo. Felices vós que terminastes a vosa obra. Nós empezamos», posteriormente, e sinalando a Primo de Rivera, manifestou: «Este é o meu Mussolini»

A implantación da Ditadura é inseparable da crise do liberalismo, que se mostrou incapaz de regular as demandas crecentes de participación política procedentes dunha sociedade cada vez máis moderna e de masas. Como en moitos países europeos do

momento, **a resposta a ese desaxuste foi autoritaria:**

- asunción dun poder persoal,
- limitación do acceso á política e, ao tempo,
- reorganización da sociedade segundo un modelo corporativista.

O proceso seguido foi relativamente sinxelo: pronunciamento, acceso ao poder e acción política desde o goberno. No réxime combináronse o pretorianismo militar, as ansias de rexeneracionismo e a crise do liberalismo político.

Orixes da ditadura. O pronunciamento de Primo de Rivera pode explicarse pola conxunción de **tres factores fundamentais**. A **crise estrutural** do Estado da Restauración, a crónica **presenza de interferencias militaristas** e a **aparición dun problema conxuntural**, é dicir, o deterioro da orde pública, sobre todo en Barcelona, mentres que o asunto das **responsabilidades polo desastre de Annual actuaría como precipitante**.

Os complots castreses e o golpe de Estado de Primo de Rivera. A preparación do golpe tivo lugar durante o verán de 1923, con dous núcleos definidos.

- Un grupo de xenerais que conspiraban en Madrid -o cuadrilátero- a favor dun goberno con maior presenza militar e preocupado, sobre todo, pola cuestión das responsabilidades de Annual.
- Un segundo núcleo era o procedente da guarnición de Barcelona, dirixida por Miguel Primo de Rivera, que orientou o movemento cara a unha ocupación do poder exclusivamente por militares. O seu interese non era só buscar unha saída á crise marroquí, senón modificar o sistema liberal e resolver a cuestión da orde pública. Non é casual, como sinalou Azaña naqueles días, que o pronunciamento comezase en Barcelona.

Reaccións ante o golpe. O golpe de Estado de Primo de Rivera triunfou sen resistencia. O goberno constitucional de García Prieto non logrou frear o movemento. Os principais líderes políticos manifestáronse con cautela, a opinión pública era favorable (o mesmo Ortega cualificouno de -plenamente popular-) e, finalmente, o monarca os lexitimou, nomeando a Primo de Rivera presidente do goberno; unha

² No debate historiográfico sobre a posible implicación de Alfonso XIII, no golpe de Primo de Rivera, hai dúas posturas claramente enfrontadas. Por unha banda os que eximen de responsabilidade ao monarca -Genoveva Queipo de Llano, Javier Tusell, Cuenca Toribio, Seco Serrano-, e os que consideran que o monarca estivo implicado na trama golpista -González Calbet, Ramón Villares, Carlos Hernández Hernández, Ben Ami, Manuel Tuñón de Lara, etc.-

decisión que deixaba en suspenso o réxime constitucional que viña manténdose desde 1876.

Tralo triunfo do golpe, o rei continuou facendo manifestacións nas se autofelicitava pola solución tomada: *«Eu aceptei a ditadura militar porque España e o Exército quixérono para acabar coa anarquía, co desenfreo parlamentario e a debilidade claudicante dos homes políticos»*. Ao embaixador francés comentoulle: *« (...) Aquí tenme como rei absoluto. O que pasou era inevitable e necesario»*

A declaración máis explícita do pensamento real foi a que realizou ao correspondente do París Midi o 13 de setembro de 1925 -reproducidas polo Sol- :*« de que se compón o parlamentarismo, tan pouco rico en fórmulas como en caracteres? Un ideal intanxible para os privilexiados que viven del, iso é todo. Hai en España de cinco a seis mil políticos (..) En fronte deles hai vinte millóns de españois completamente indiferentes ás manobras políticas (...) Imos sacrificar a vinte millóns? Deixo ao seu cargo a resposta. España e Italia contestaron xa, Alemania farao en tres días»* Ao decatarse o monarca que as súas declaracións foran reproducidas polo diario O Sol comentoulle, ao marqués de Valle Inclán, que como non foran censuradas. Nas declaracións do monarca resaltan dúas cousas: *o "íamos", co que o rei recoñece o seu plácet ao golpe; e o "desexo" de que en Alemania se implante un sistema totalitario.* (Como todos sabemos finalmente se implantó, con Hitler á cabeza).

O Directorio Militar Primo de Rivera formou o «Directorio inspector militar», con carácter **provisional**. En principio, o director concibiu a Ditadura como unha paréntese de excepción, como unha solución transitoria e de urxencia que permitiría co tempo, a volta a un parlamentarismo máis puro. A pesar da declaración de «transitoriedade» e «suspensión provisional da Constitución» o Directorio Militar organizouse como unha **auténtica ditadura encomendada directamente a todo o exército**.

O Directorio Militar ocupou os dous primeiros anos da Ditadura, ata finais de 1925. O seu programa político recollía algúns orzamentos da "revolución desde arriba" da época de Maura, pero afrontados por medio dunha intervención quirúrxica. Esta vontade rexeneracionista

manifestouse nas primeiras medidas do Directorio de dous campos: o descuaje do caciquismo, no nivel local, e nun nacionalismo de Estado, fronte aos nacionalismos periféricos

En substitución do goberno estableceuse unha «xunta militar» e foron desmanteladas as institucións constitucionais (salvo o Rei) e mesmo aos tribunais se lles quitan importantes funcións en beneficio da xurisdición militar. Este Directorio Militar, composto por xenerais de brigada e un contraalmirante, confirmou a proclamación do **estado de guerra** en todo o territorio nacional.

A Ditadura obtivo un amplo consenso na primeira etapa: **A Igrexa, os terratenentes, a burguesía e, ata certo punto, o socialismo, aceptaron o réxime e foron moi escasos os gritos de condena pronunciados nos primeiros días.**

Como escribiu Ortega y Gasset en «El Sol» por aqueles días: *"se o movemento militar quixo identificarse coa opinión pública e ser plenamente popular, xusto é dicir que o conseguiu por enteiro"*.

As Executivas do Partido Socialista e da UGT atopáronse ante o feito consumado e tentaron saír del o mellor posible. «El Socialista» conseguiu que a censura deixase pasar un manifesto no que se conxugaban a súa oposición ao novo poder e as recomendacións de prudente abstención ás organizacións obreiras, aconsellando actuar *"dentro das canles legais, sen dar o menor pretexto a resolucións que, non beneficiando as ideas, prexudicarían os intereses do proletariado e do país en xeral "*.

Reunidos os Comités Executivos do Partido Socialista e da Unión General de Trabajadores para apreciar as circunstancias creadas polo movemento militar triunfante ao recibir do monarca o encargo de rexer os destinos da nación, resollen: (...) Segundo. Reiterar á clase traballadora a necesidade de absterse de tomar calquera iniciativa a que puidera ser invitada por impacientes de boa fe ou por elementos que aspiren, con aparencias enganosas, a lanzar ao proletariado a movementos estériles que poidan dar pretexto a represións que ansía, para o seu proveito, a reacción.

Andrés Saborit, secretario do PSOE. Francisco L. Caballero, secretario xeral da UGT. [El Socialista, 16. 09. 1923]

A Executiva da UGT mesmo estimou oportuna a colaboración coa Ditadura, e así aceptou a participación dos seus representantes en organismos como o **Consello Interventor de Contas e Largo Caballero aceptou un posto no Consello de Estado**. Ata 1929 prevaleceu no PSOE e na UGT. a idea de que era preferible aproveitar as posibilidades de colaboración ofrecidas polo réxime, sen solidarizarse por iso cos principios que o conformaban, e rexeitar as ofertas de participación nas diversas conspiracións civís e militares.

En conxunto, a Ditadura foi considerada con certa benevolencia pola maioría dos sectores políticos do país, xa que a represión canalizouse preferentemente contra os grupos radicais da clase obreira organizada (fundamentalmente a CNT) e, en principio, **a Ditadura soubo dar ao país a impresión de entrar nun período de tregua nas loitas sociais**.

Houbo tamén importantes **sectores descontentos** que enseguida manifestaron a súa oposición: **A burguesía nacionalista** catalá que, tras ver disolta a Mancomunidad, comprendeu que a intransixencia do centralismo non só igualaba senón que superaba á do «vello réxime». O mesmo pasou con **parte do clero catalán**, ofendido pola prohibición de predicar en lingua vernácula. **Os estudantes e intelectuais** empezaron pronto a crear problemas á Ditadura. Ante as críticas, o novo Poder optou por tomar medidas como a clausura do Ateneo de Madrid, ou o desterro de Miguel de Unamuno. **Á oposición dos intelectuais uniuse á oposición dos estudantes universitarios**. A CNT e o PCE sufriron unha dura represión, clausurándose os seus locais, deténdose aos seus dirixentes e prohibíndose a publicación dos seus xornais. A represión limitou a súa capacidade de acción contra á Ditadura. A pesar da represión grupos **anarquistas decidiron constituír a FAI** (Federación Anarquista Ibérica), en xullo de 1927.

Primo de Rivera auto-proclamouse Presidente do Directorio **"coas facultades de ministro único"** e con facultades para desempeñar o poder lexislativo mediante decretos **"que terán forza de lei"**.

A continuación procedeu a desenvolver as bases sobre as que se ía asentar o novo réxime. As medidas máis importantes neste senso foron:

- Suspensión das garantías constitucionais, declarando o estado de guerra en todo o territorio nacional;
- supresión das Cortes, do Xurado e das Deputacións;
- cese nas súas funcións dos gobernadores civís de todas as provincias quedando o seu cargo encomendado aos respectivos gobernadores militares das mesmas.
- Disolvéronse tamén os Concellos;
- disolución da CNT;
- supresión da Mancomunidad de Cataluña;
- establecemento en todas as provincias españolas dunha milicia civil semellante á catalá do Somatén.

A Ditadura creaba así desde o principio unha milicia adicta en todas as provincias e a creación da Unión Patriótica (abril do 24): **"un partido político que debía reunir a homes de todas as ideas empeñados na reconstrución nacional"**.

O control da colonia de Marrocos

En principio, Primo de Rivera era partidario da repatriación das tropas. Con esta intención partiu para Marrocos no ano 24, pero os xefes militares da zona estaban decididos a proseguir a guerra (entre eles o mozo tenente coronel **Francisco Franco que substituíra a Millán Astray no mando do Tercio de estranxeiros**) e así llelo fixeron saber no **discurso de benvida efectuado no campamento dos lexionarios de Ber Tieb**:

«Este que pisamos, señor Presidente, é terreo de España, porque foi adquirido pola máis alto prezo e pagado coa máis cara moeda: o sangue español derramado. Rexeitamos a idea de retroceder, porque estamos persuadidos de que España se atopa en condición de dominar a zona que lle corresponde e de impor a súa autoridade en Marrocos».

En setembro dese mesmo ano Primo de Rivera cambiou de parecer e dirixiuse á opinión pública en termos ben opostos aos que sempre empregara para tratar do problema de Marrocos:

"Hoxe, españois, tedes que sabelo coa verdade coa que todo o sabedes de nós, non hai mais camiño posible que pelexar en Marrocos ata derrotar ao inimigo".

A pesar das perspectivas, as tropas españolas conseguiron un notable éxito: o desembarco, en colaboración co exército francés, en **Alhucemas** (9 de setembro de 1925), e a vitoria sobre os nacionalistas rifeños de Abd-el-Krim. Con esta ocupación, Primo de Rivera conseguiu un triunfo indiscutible.

O Directorio Civil

Esta segunda etapa do réxime abriuse coa substitución por Primo de Rivera do Directorio militar por un denominado Gabinete civil, integrado en realidade por 6 civís, pertencentes á Unión Patriótica, e por 4 militares.

Exposición de Primo de Rivera ao Rei sobre o Directorio Civil

«En suma, Señor, para expor o meu pensamento clara e sinceramente, o que propoño a V.M. é a substitución dunha ditadura militar por outra civil e económica e de organización máis axeitada, pero non menos vigorosa, e me permito propoñelo así, recollendo a ansia popular, que só teme do cambio de forma de goberno que se debiliten os resortes do mando, que foron carácter do Directorio militar, como xenuína representación do Exército e da Mariña, que tan patrioticamente ofreceron o prestixio dos seus nomes corporativos a este arriscado labor (...)»

Carta do Rei «2 de decembro de 1925.- Meu querido xeneral: Recibín o teu escrito e con conciencia plena do momento político por que atravesamos España e convencido da necesidade de proseguir no labor de salvala, na que tanto ten adiantado o Directorio (...). Hoxe, como o 13 de setembro de 1923, elevo o meu pensamento a Deus no altar da patria para que faga acertada a miña resolución e dea ao novo goberno inspiración e sorte ao fronte dos destinos de España. Teu afectísimo que te abraza, Alfonso, Rei.»

A Ditadura de Primo de Rivera, ademais de constituír un réxime político de carácter autoritario, defínese polo seu carácter **corporativo**. O corporativismo, unha das respostas a época de entreguerras á crise do liberalismo, manterá a tese de que a **sociedade funciona mellor si existen corpos intermedios, agrupacións, que regulan as relacións sociais e que serven de intermediarios entre os individuos e**

o Estado. O exemplo do fascismo italiano, espello no que quería mirarse o ditador, acentuou esta orientación política. A política corporativa foi obra fundamental do Directorio Civil, constituído a finais de 1925. Neste goberno conviven ministros militares e civís (Calvo Sotelo, E. Aunós, Conde de Guadalhorce).

O paso dun Directorio Militar a outro Civil revelaba de forma inequívoca a vontade de permanencia de Primo de Rivera no poder.

As bases políticas do réxime. Un dos obxectivos básicos de Primo de Rivera era a loita contra "a vella política" e a creación dun novo réxime sobre bases distintas do modelo liberal. Todos os pasos dados nesta dirección foron, con todo, incompletos, de modo que a ditadura non logrou fundar un Estado novo. A aspiración do ditador de institucionalización do réxime quedou bloqueada a partir de 1928 e esta foi unha das causas da súa posterior caída.

Esta segunda fase da Ditadura **a nivel económico** caracterizouse por unha política **proteccionista** ao servizo da oligarquía. A nivel político pretendeuse institucionalizar o réxime, fortalecido polos seus propios éxitos e polo exemplo do fascismo en Italia.

Marín 1928. Línea Barcelona-Zaragoza en el Km. 412.

Crecemento económico baseado nas Obras Públicas

Despois da crise da posguerra, a economía mundial entrou nunha fase de estabilización relativa que **durou ata a gran crise de 1929**. Ao amparo desta favorable conxuntura económica europea, emprendéronse notables reformas socioeconómicas ou se prepararon proxectos importantes como **o fomento de obras e empresas públicas, a intensificación do programa de regadíos, a planificación dun programa de Construción de Confederacións**

Hidrográficas, ou o proxecto de reformas fiscais en Facenda.

Durante estes anos houbo un importante aumento da produción industrial cunha extraordinaria expansión do comercio exterior e un novo impulso do sistema bancario.

As causas foron:

- ✓ a diminución da tensión social grazas á creación de moitos postos de traballo e
- ✓ a relativa estabilidade dos prezos,
- ✓ a represión exercida polas autoridades sobre a CNT e
- ✓ a 'colaboración' da UGT;
- ✓ a política arancelaria proteccionista que reservou o mercado nacional para a industria española e
- ✓ o intervencionismo estatal mediante a creación de infraestruturas, concesión de subvencións a empresas privadas e a creación de monopolios como CAMPSA e
- ✓ o desenvolvemento de vías de transporte e comunicacións (estradas, liñas férreas e creación de Iberia en 1927, creación da Compañía Telefónica en 1924).

Liña de teléfonos entre Barcelona e Zaragoza (Marín, 1928)

Houbo tamén un forte crecemento da produción agraria, ao que contribuíu de xeito decisivo a **política de regadíos**.

O sector agrario seguiu, sen embargo, presentando graves deficiencias, fundamentalmente a existencia dunha gran masa de campesiños pobres: pequenos propietarios e arrendatarios, xunto coa gran masa de xornaleiros miserables no sur do país. **No ano 1929 dos 4 millóns de campesiños españois, arredor de 2 millóns eran campesiños pobres** (con 850.000 xornaleiros en Andalucía). **Os grandes propietarios (que non chegaban a representar o 1% do total) posuían e controlaban o 42% da riqueza agraria.** En resumo, a conxuntura económica europea, nun momento de auxe, favoreceu o desenvolvemento industrial do país e as exposicións internacionais celebradas en Barcelona e Sevilla en 1929 contribuíron a dar esplendor ao réxime.

A industria, sobre todo a siderurxia e a de enerxía eléctrica, desenvolvéronse, pero o certo é que as estruturas agrarias non se modificaron e o 50% da poboación campesiña vivía en condicións de verdadeira pobreza.

O nacionalismo económico.

As ideas inspiradoras da Ditadura en materia económica foron de dous tipos:

- O intervencionismo do Estado e
- o nacionalismo económico.

En ambos casos, o réxime non facía senón profundar tendencias que arrincaban de finais do século XIX.

Fomento da produción interior. A época de ditadura destaca especialmente pola súa obsesión por fortalecer o mercado nacional e apoiar a produción interior. **Esta política, que anuncia a opción autárquica do franquismo,** estaba guiada pola necesidade de evitar que sectores clave da economía española sufrisen dependencias externas. As medidas tomadas incluían **subvencións estatais, estímulo fiscais e crediticios, principalmente a compañías ferroviarias, navieras e mineiras.** A política de obras públicas completa o apoio á produción interior.

O Estado construíu vías de comunicación e deseñou o vello proxecto de Joaquín Costa do aproveitamento da auga con fins agrícolas; modernizouse a rede ferroviaria e a rede de estradas, pero en todos os aspectos, as realizacións quedaron lonxe dos obxectivos.

Creación de monopolios. Unha das herdanzas máis notables que deixou a Ditadura foi a creación de monopolios para á explotación de certos produtos, o que deu lugar á **Compañía Telefónica**, en mans da ITT (1924), ou a creación de **CAMPSA**, en 1927, para importar, refinar e distribuír o petróleo en España.

Política social corporativa. A ideoloxía corporativista púxose de manifesto, de forma moi especial, na organización das relacións laborais segundo un modelo no que as actividades de cada un dos sectores produtivos debían estar organizadas nunha corporación que integrase a patronos e obreiros, co Estado como garante.

O obxectivo final era evitar a conflitividade obreira, mediante a implicación dos traballadores na solución dos conflitos laborais. A estrutura organizativa desta política, deseñada por E. Aunós, descansaba na **Organización Corporativa Nacional, creada en 1926**, que agrupaba os comités paritarios de cada un dos oficios. A peza clave do éxito desta política social foi **a colaboración da UGT**, que non só monopolizou a representación obreira nos comités, senón que participou en diversos órganos do réxime.

Largo Caballero, por exemplo, foi membro do Consello de Estado desde 1924. De forma paralela, a Ditadura promoveu unha extensa lexislación social, desde a **promoción de vivendas obreiras ("casas baratas")** ata a **protección laboral da muller**. Parte desa lexislación foi recollida no Código de Traballo (1926).

Institucionalización da Ditadura: A Asemblea Nacional e as Corporacións

En setembro de 1926 o réxime creou unha Asemblea Nacional como organismo estritamente consultivo. Estaba formada maioritariamente por **membros da Unión Patriótica elixidos por sufraxio restrinxido**, seguindo de novo o **modelo do Consello Fascista da Italia de Mussolini**.

Tamén se imitou o **modelo social** do fascismo italiano, creando a Organización Corporativa del Trabajo, para tratar de mediar entre patróns e obreiros.

As dúas institucións fracasaron no intento de institucionalizar o réxime de Primo de Rivera.

Incremento da oposición política: FAI, FUE e Nacionalismo catalán No segundo período da Ditadura, as mostras de descontento fixéronse cada vez máis notorias. A finais do 1925 houbo unha conspiración movida por vellos políticos liberais-monárquico e republicanos (o Partido Socialista rexeitou colaborar co movemento). Contaban ademais có apoio de elementos dentro do exército. **Esta conspiración político-militar coñecida co nome de «sanjuanada»** (por tratarse da noite de San Xoán: o 24 de xuño de 1926), recorda o típico pronunciamento liberal do XIX. O golpe foi desbaratado e os seus dirixentes detidos e sancionados con fortes multas e penas de cárcere.

Manifesto da Sanjuanada

«O Exército non pode tolerar que se utilice a súa bandeira e o seu nome para manter a un réxime que despoxa ao Pobo dos seus dereitos e que ao acumular arbitrariamente no Goberno a facultade de facer as leis e á vez de executalas, encarna con dano de todos, mediante esta confusión de poderes, o mais perigoso dos despotismos... O noso programa pode resumirse nestes termos: Restablecemento da legalidade constitucional. Reintegración do Exército, para a mellor defensa dos seus prestixios, aos seus peculiares fins. Mantemento da orde e adopción de medidas que garanten a constitución dunhas Cortes libremente elixidas e que, por ser soberanas, necesitan expresar a verdadeira vontade nacional».

En setembro dese mesmo ano (1926), estoupou un conflito co corpo de Artillería polo método de ascenso. O conflito rematou coa disolución do corpo. Dende abril de 1925 o político catalanista Maciá, exiliado en París, viña acadando recursos para financiar un movemento tendente a proclamar a República catalá.

O 4 de novembro de 1926 foi cando tivo lugar o coñecido como complot de Prats de Moxó que tiña como finalidade invadir Cataluña. O complot foi doadamente desbaratado e de novo os seus dirixentes procesados. Nos últimos anos da Ditadura aumentaron os problemas:

Cando o 19 de maio de 1928 se promulgou o **Decreto-Lei de reforma do ensino universitario, que autorizaba ás universidades privadas a dar títulos oficiais desencadeouse a protesta de profesores e estudantes, aglutinados estes na FUE (Federación Universitaria Española)**.

O Goberno non fixo caso destas protestas, e o 7 de marzo de 1929 os estudantes lanzáronse ás rúas. O ministro Martínez Anido cursou entón o seguinte telegrama aos gobernadores: **«Reprima movemento estudantil a toda costa. Comuníqueme número de vítimas»**. Os estudantes non se detiveron e proseguiron as manifestacións nas que cada vez máis soaban gritos de Viva a República! e Abaixo a

Ditadura!. O 24 de setembro do 29, o Goberno dábase por vencido e tiña que derrogar o discutido artigo 53.

Fin da Ditadura e da Monarquía

Foron varios os factores que levaron á caída do ditador e, entre eles, cómpre salientar **a crise e económica do 29, o paso á oposición da UGT e do PSOE e o rexeitamento do réxime polos intelectuais e partidos políticos.**

A caída da Ditadura irá seguida, de cerca, do fin da Monarquía. O breve período que vai desde xaneiro de 1930 a abril de 1931 é unha especie de prolongación do sexenio 1917-1923, aínda que agora a necesidade unánimemente sentida de cambio constitucional oríéntase no sentido republicano. Políticos republicanos, socialistas e catalanistas de esquerda póñense de acordo, desde agosto de 1930, nunha estratexia e obxectivo comúns Pacto de San Sebastián).

Os intelectuais -Ortega, Marañón, Pérez de Ayala- se decantan resoltamente pola república. **Os medios obreiros** axítanse e intentan unha folga xeral, en decembro de 1930, sincronizada cunha sublevación republicana en Jaca. **Os militares** perderon a súa cohesión monárquica e non son partidarios de restaurar un réxime desacreditado como a Ditadura. Así, **esténdese a idea xeneralizada de que só habería democracia si o rei márchase e o sistema de partidos republicanos crece con rapidez.** No outro lado, o rei perdera o apoio dos sectores acomodados e das clases medias e, ademais, os partidos Conservador e Liberal estaban desorganizados. Aínda así, intentouse dar unha saída constitucionalista. Ante a necesidade de convocar eleccións, creuse prudente comezar polas municipais.

O 12 de abril de 1931, o resultado electoral deu un claro triunfo nas grandes cidades á coalición de socialistas e republicanos. A maioría dos ministros e o rei con eles - excepto Juan da Cierva- mostráronse inimigos do recurso á violencia.

A causa dos gastos necesarios para as Obras Públicas as finanzas españolas empezaron a quebrar. Uniuse a isto a empeoramento da situación monetaria, a perda continua do valor da peseta foi o primeiro síntoma claro da crise que se avexiñaba. **A crise do 29 estalou no noso país** e como no resto do mundo estendéndose a todos os sectores da economía.

Os distintos grupos sociais españois cargaron sobre Primo e a súa política as causas da crise. Por iso, considerándoo xa inservible, os mesmos grupos que o levaran ao poder, e o mesmo rei, abandonárono. O 30 de xaneiro de 1930, o ditador presentou a súa dimisión que o rei se apresurou a aceptar. **En poucas horas pasouse da ditadura de Primo ao que se chamou ironicamente a Ditabranda do xeneral Dámaso Berenguer,** elixido a causa da súa reputación liberal. O rei encargou a Berenguer a formación dun goberno que debía preparar a restauración dun sistema parlamentario: o retorno ao sistema constitucional de 1876. A oposición foi adquirindo un matiz cada vez máis antidinástico. Antigos ministros da Monarquía, como Alcalá Zamora, adheríronse á República e aconsellaron aos elementos católicos e moderados que se uniran a eles.

A difícil situación económica e financeira contribuíu a aumentar o descontento, de xeito tal que o Goberno, temendo unha vaga de propaganda republicana, desistiu de convocar eleccións xerais.

Organización das forzas da oposición: Pacto de San Sebastián

Asistiuse a un proceso de agrupamento dos partidos políticos en torno a unha idea: **Monarquía ou República.** É dicir, os partidos polarizáronse

en partidos dinásticos e anti-dinásticos.

En agosto de 1930 a unión das forzas antimonárquicas concretouse mediante un acordo denominado **«Pacto de San Sebastián»**, no que participaron ademais dos xefes das principais tendencias republicanas, **a esquerda catalá** (que obtivo a promesa dun estatuto autonómico). Non estaban nin o PCE, nin o PSOE, aínda que acudiron algúns líderes a título persoal. Neste Pacto constituíuse o chamado **Comité Revolucionario** (con Alcalá Zamora como presidente) que tiña como obxectivo **derrubar á Monarquía**. O Comité organizou un levantamento contra a Monarquía para o 15 de decembro, pero Fermín Galán adiantou en 3 días o levantamento, e o 12 a guarnición de Jaca sublevouse e proclamou a República.

A sublevación fallou a pouco de comezar, e os dous xefes do movemento (Galán e García Hernández) foron fusilados. **En febreiro de 1931 Berenguer dimitiu, cedendo o posto ao almirante Aznar**. Foi este un **gobierno de coalición dos partidos dinásticos**. A el tocoulle o restablecemento das garantías constitucionais de 1876 e, dado que era imprescindible convocar eleccións para saír da situación creada polo estado de excepción da Ditadura, **fixou para o mes de abril as eleccións municipais (que, en principio, parecían menos perigosas que unha consulta xeral)**.

Os altos mandos do Exército (Berenguer) e da Garda Civil (Sanjurjo) inclináronse por unha posición de prudencia e neutralidade. O rei aceptou o ultimátum do Comité Revolucionario, presidido por Alcalá Zamora, e decidiu suspender o exercicio das súas funcións, abandonando España e deixando paso á República.

As eleccións municipais do 12 de abril de 1931

O 12 de abril do 31 celebráronse as eleccións municipais. O resultado, nas grandes cidades, foi maioritario a favor do bloque antidinástico, e en Madrid constituíuse un Comité Revolucionario. O Comité quería agardar a maio para derrubar á Monarquía, pero a saída á rúa de millóns de persoas en toda España impuxo a caída do Rei. As sete da mañá do 14 de abril, Eibar proclamou a República, acción que foi imitada por moitas outras cidades nese mesmo día. En Barcelona tamén Maciá proclamou a República Catalá. Esa mesma tarde Alfonso XIII abdicou e o Comité Revolucionario tomou posesión dos Ministerios.

«Ao país: As eleccións celebradas o domingo (12 de abril) revélanme claramente que non teño hoxe o amor do meu pobo. A miña conciencia dime que ese desvío non será definitivo, porque procurei sempre servir a España, e puxen o único afán no interese público ata nas máis críticas conxunturas. Un rei pode equivocarse, e sen dúbida eu erreí algunha vez; pero sei ben que nosa Patria mostrouse en todo momento xenerosa ante as culpas sen malicia. Son o rei de todos os españois, e tamén un español. Atoparía sobrados medios para manter as miñas rexias prerrogativas, en eficaz loita con quen as combaten. Pero, resoltamente, quero apartarme de canto sexa lanzar a un compatriota contra outro en fraticida guerra civil. Non renuncio a ningún dos meus dereitos, porque máis que meus son depósito acumulado pola Historia, que un día me pedirá contas rigorosas da súa custodia. Agardo a coñecer a auténtica e axeitada expresión da conciencia colectiva, e mentres fala a Nación suspendo deliberadamente o exercicio do poder real e apártome de España, recoñecéndoa así como única depositaria dos seus destinos. Tamén agora creo cumprir o deber que me dita meu amor á Patria. Pido a Deus que tan fondo como eu o sintan e o cumpran os demais españois.»

Manifesto de despedida de Alfonso XIII, 13 de abril de 1931

A EVOLUCIÓN DEMOGRÁFICA . TRANSFORMACIÓNS ECONÓMICAS E SOCIAIS NO PRIMEIRO TERZO DO SÉCULO XX

A poboación creceu considerablemente neste período. En 1900, en España habitaban 18,5 millóns de habitantes, e en 1930 chegou ata os 23,5 millóns. Pese a todo, a modernización demográfica da poboación tivo un atraso en comparación coa do resto de Europa. Só as zonas máis industrializadas de **Cataluña, Levante e Cantabria** tiveron unhas taxas similares ás europeas. Así, entre 1877 e 1930, a taxa de mortalidade descendeu en España do 30,5 ao 21,3, debido á mellora da alimentación, a hixiene e a sanidade, grazas á mellora do alcantarillado, a potabilidade da auga e á mellora dos alimentos. A esperanza de vida aumentou entre 1900 e 1930 de 34,8 a 50 anos. O descenso da natalidade iniciouse a partir da segunda década do século XX, como consecuencia duns maiores niveis de urbanización e mellor planificación familiar. A natalidade pasou do 33,8 en 1900 ao 30,3 en 1930.

A EVOLUCIÓN DEMOGRÁFICA

Un dos primeiros síntomas de modernización é o crecemento sostido da poboación, pasa de 16,6 millóns en 1877 a 23,5 en 1930. É neste período cando se inicia a **transición demográfica cara a unha demografía moderna**. A taxa de mortalidade descendeu do 29 por mil en 1900 ao 16 por mil en 1936. O mesmo sucede coa mortalidade infantil que pasa do 17,2 por mil ao 11 por mil. Do mesmo xeito incrementase a esperanza de vida (de 32 a 50 anos). As razóns destes descensos son:

- de carácter hixiénico e sanitario (evitar propagacións, etc.).
- de orde económica, máis decisivo ao alcanzar unha mellor dieta. A última mortandade epidémica foi a gripe de 1918 (200.000 mortos). A taxa de natalidade, tamén descendeu situándose en 1936 en torno ao 25 por mil.
- Outro elemento da transformación é o cambio na distribución espacial. Acelerouse notablemente o proceso de urbanización (éxodo rural) e, por outra banda, cámbiase tamén a distribución sectorial: do predominio do sector primario, a un auxe da industria e servizos.
- Finalmente, destacar a emigración, tanto a interna como a externa. A emigración externa española foi:
 - Máis tardía que a europea.
 - Máis plural nos destinos.
 - - Máis concentrada rexionalmente (Galicia, Asturias e Canarias).

As causas eran: os baixos salarios, malas condicións de vida e a escaseza de terra para cultivar (Andalucía e Estremadura dispoñen de máis terra e polo tanto menos emigración).

A emigración proporcionou: o envío de diñeiro para España que contribuíu a equilibrar a Balanza de Pagos.

O crecemento demográfico. En Cataluña, durante o primeiro terzo do século XX, produciuse un crecemento moi importante da poboación. Incrementou un 40%, máis do que o fixo o conxunto da poboación española.

A taxa de natalidade diminuíu lixeiramente no Principado. Doutra banda, a taxa de mortalidade baixou máis rapidamente. Pero aínda sufriron mortalidades catastróficas, xeradas por dous epidemias: a do tifus en 1914 e a da gripe en 1918.

Globalmente, pero, as cifras indican unha mellora e un cambio de tendencia cara a unha **demografía moderna**. A taxa de mortalidade infantil diminuíu a menos da metade. A esperanza de vida era, en 1900, de 37 anos para as nenas e de 32 para os nenos; en 1930 aumentara ata 53 e 48 anos, respectivamente.

A partir dos anos 20 os nacementos superaron sempre as defuncións, pero o crecemento vexetativo resultante non podía explicar por si só o forte crecemento de

poboación que viviu Cataluña. O factor que contribuíu de forma decisiva foi a chegada de inmigrantes doutros lugares de España.

A inmigración. Unha boa parte do campo español era incapaz de absorber o aumento de poboación e moita xente tivo que emigrar (desde Galicia e desde as Canarias cara a América; desde o Levante cara a Francia e o norte de África).

Paralelamente, moitos mozos dos pobos fóronse ás cidades e ás zonas industriais á procura de traballo. Unhos 3.000.000 persoas constituíron esta migración de España. Moita xente fóronse cara ás grandes cidades peninsulares e cara a Cataluña.

Ata o comezo da Gran Guerra (1914), o saldo migratorio catalán diminuíra. A partir de 1915, a emigración catalá a ultramar caeu en picado, mentres que a inmigración creceu espectacularmente. Os inmigrantes viñan, de Murcia, Aragón, País Valenciano e Andalucía.

A xente que se trasladaba era nova e en idade fértil; por isto, as zonas industriais e urbanas que recibiron máis inmigración rexuveneceron a súa poboación.

O Mundo Rural. Cambios e continuidades

Durante o primeiro terzo do século XX, as cidades creceron e as actividades industriais incrementáronse, pero a maioría da poboación española continuaba vivindo no campo e a agricultura ocupaba a maior parte da poboación activa. A economía e a sociedade en xeral estábanse urbanizando, pero o campo continuaba tendo un forte protagonismo.

En Cataluña o proceso industrial e de crecemento urbano foi máis intenso. As transformacións non se produciron de xeito regular nin uniforme no conxunto do territorio; en moitas comarcas catalás os cambios estaban limitados e a xente continuaba vivindo como os seus antepasados.

A agricultura. A partir de 1910, malia que non se ampliou moito a superficie cultivada, aumentouse a produción, principalmente de cereais, patacas e cultivos de regadío. A explicación tense que buscar na introdución de maquinaria máis moderna, a xeneralización dos abonoss químicos e a extensión da superficie regada.

Malia todas estas melloras, a produción agrícola **continuaba tendo a mesma estrutura tradicional**. O traballo agrícola non xeraba novos postos de traballo e, ademais, os prezos de moitos produtos agrarios se estancaron. Sectores dinámicos -o sector do viño, por exemplo-, que comercializaban e exportaban os seus produtos desde o século XVIII, coexistían coa agricultura tradicional.

A estrutura da propiedade da terra tampouco non variara en Cataluña. Os grandes propietarios a miúdo vivían nas cidades e cobraban rendas. Á beira dos pequenos e medianos propietarios agrícolas, había unha gran cantidade de caseiros, aparceiros e medieros que levaban terras que non eran súas. O desexo de acceder á propiedade da terra ocasionou graves tensións no campo. **En 1922, os campesiños arrendatarios constituíron o sindicato agrario Unión de Arrancadores e Outros Cultivadores do Campo de Cataluña (UR)**, impulsada polos republicanos de esquerdas. No resto de España as condicións sociais dos campesiños eran máis desfavorables.

Ademais dos traballos agrícolas, os oficios tradicionais, como os carreteros, carboeiros, ferreiros, boteros e todo tipo de artesáns, continuaban tendo unha forte presenza na contorna rural. A gandería bovina era importante nas comarcas dos Pirineos e a porcina no plano de Vic. Había feiras anuais especializadas nalgún produto.

O ciclo agrícola e os traballos do campo de cada tempada marcaban o ritmo da vida cotiá. A vida dos campesiños transcorría nun ámbito reducido e a maioría da poboación non viaxaba máis aló dos pobos das proximidades.

A familia constituía a unidade produtiva e a institución que daba seguridade aos seus membros. **A Igrexa tiña un peso moi importante nunha sociedade maioritariamente analfabeta.**

A principio de século produciuse un fenómeno novo no campo catalán: a creación de cooperativas. O asociacionismo dos payeses ía ligado coa comercialización do aceite e do viño. Unhas actividades económicas que se complementaban con outros servizos -a tenda, a barbería, ás veces a escola...- e con actividades lúdicas -o café, os bailes, etc.

Crecemento e Diversificación Industrial. A electricidade

Desde finais do século XIX e durante o primeiro terzo do século XX prodúcese a segunda revolución industrial. A característica principal de Cataluña foi a utilización da electricidade como fonte de enerxía. En 1911 constitúense grandes empresas coa finalidade de obter enerxía eléctrica, como a Sociedade Xeral de Forzas Hidroeléctricas, a Enerxía Eléctrica de Cataluña e a Barcelona Traction, Light and Power. Construíronse embalses no Pirineo leridano.

As empresas que explotaban centrais e saltos para obter enerxía eléctrica estendéronse por toda a península. A mellora das tecnoloxías do transporte da enerxía e o establecemento de liñas de alta tensión permitiron que a enerxía eléctrica chegase ás cidades cun custo reducido.

Malia todo, a enerxía usada maioritariamente era o vapor, malia que a electricidade de orixe hidráulico fose máis barata. Coa enerxía eléctrica mellorouse o alumeamento das fábricas, rúas e casas. O motor eléctrico posibilitou a instalación de ascensores.

As novas industrias. A electricidade deu un paso importante ao desenvolvemento industrial.

Durante este período prodúcese unha **diversificación da industria catalá.** Si a industria téxtil continuaba sendo o sector máis importante, desenvolvéronse tamén as industrias químicas, as metalúrxicas, alimentarias, as papeleiras e as de fabricación de materiais para a construción. Estas empresas necesitaban grandes investimentos de capital e xeraban un gran número de postos de traballo.

O sector químico viviu unha gran expansión coa fabricación de abonos, medicamentos, pinturas, explosivos e todo tipo de produtos químicos.

Os transportes e as comunicacións O petróleo, como nova fonte de enerxía, revolucionou os sistemas de transporte. Xorde o automóbil. A invención do avión acurtou distancias. Os tranvías e o metro permitiron o desprazamento rápido e multitudinario dos traballadores polas cidades.

Cara ao 1910 xa había diversas liñas de autobuses. Ampliáronse algúns portos coa construción de novos peiraos e sinalizouse todo o litoral con faros.

No campo das telecomunicacións producíronse innovacións importantes, como a radio. Estendeuse a rede de telégrafo, e introduciuse o teléfono.

Os Movementos Migratorios.

A partir de 1880, iniciouse unha importante emigración a América Latina, sobre todo de homes xoves en idade produtiva. Así, desde 1900 ata 1914, a emigración española alcanzou o seu máximo, que descendeu debido á Primeira Guerra Mundial. As causas foron que o emprego crecía máis lentamente que a poboación e polas melloras na navegación que acurtou a viaxe.

En canto a migracións interiores, entre 1900 e 1931, a poboación agraria pasou de 5 a 4 millóns, a cal emigró aos centros industriais como Madrid, Barcelona, Bilbao e Sevilla.

A Intensificación da urbanización. As cidades como Madrid e Barcelona incrementaron a súa poboación, superando o millón de habitantes en 1930, mentres que as cidades de máis de cen mil habitantes aumentaron a súa poboación nun 65%. Núcleos como Bilbao, Valencia, Sevilla, Málaga e Zaragoza dobraron a súa poboación. A maioría dos cidadáns das cidades proviñan do éxodo rural.

As CIDADES. Un crecemento espectacular. Barcelona, que a principio de século XX tiña 533.000 habitantes, converteuse nunha gran cidade. No período 1900-1930, pasaron de representar un 27% a un 36% da poboación española. As outras cidades catalás, tamén experimentaron un forte crecemento, abrigo nas zonas industriais.

En canto ao resto de España, o crecemento das cidades durante o primeiro terzo do século XX foi tamén moi importante. Madrid pasou de 539.000 habitantes a 952.000.

As cidades, que absorberon unha boa parte do crecemento demográfico vivido durante o primeiro terzo do século XX, experimentaron profundas transformacións. Moitas persoas, con poucos recursos económicos, chegaban en busca de traballo. O déficit de vivendas comportaba unhas condicións de vida ben duras para os menos favorecidos. O chabolismo estaba presente en todas as cidades. Os servizos municipais non crecían ao ritmo da chegada de novos inmigrantes. As fabricas e as novas actividades económicas modificaron a morfoloxía urbana. Barcelona, un exemplo paradigmático Barcelona, xuntamente cun forte crecemento demográfico, viviu unha expansión comercial e industrial. Era a capital cultural de Cataluña.

O termino da cidade creceu fisicamente coa anexión, a finais do século XIX e principio do XX, dos municipios próximos. Desde mediados do século XIX, as fábricas instaláranse fóra da cidade. Coa anexión dos municipios veciños, contribuíron a configurar os novos barrios. Uns núcleos de poboación que, ao integrarse a Barcelona, deron lugar a barrios obreiros. A expansión da cidade, foi acompañada dunha política urbanística de modernización e ordenación do crecemento. O Ensanche, permitiu a construción dunha moderna rede de cloacas. A necesidade de desprazamentos masivos e a electrificación dos tranvías estenderon a rede de transporte público. En 1921 constitúese a compañía Gran Metropolitano de Barcelona para a construción e explotación do ferrocarril eléctrico subterráneo: o metro.

A BURGUESÍA. Facerse rico. O crecemento industrial do primeiro terzo do século XX comportou un maior enriquecemento da burguesía. Co estalido da Primeira Guerra Mundial, a demanda europea de produtos disparouse, así como os prezos destas. Iníciase un período de prosperidade, e o diñeiro disto, foi aos petos de moitos empresarios e especuladores. Unha parte dos beneficios empresariais orientouse cara ás actividades produtivas, que aumentaron e diversificáronse. Houbo unha forte tendencia en investir capitais en actividades especulativas: bens inmobles e terras. O fin da Primeira Guerra Mundial tivo consecuencias económicas negativas, xa que se acabou a demanda extraordinaria que se produciu durante o conflito. Moitos traballadores quedáronse sen traballo.

A banca. O século XX iniciouse coa decadencia da banca catalá. Esta situación se empeorou aínda máis logo da Gran Guerra, ao facer **suspensión de pagos o Banco de Barcelona e o Banco de Terrassa**, mentres que noutros lugares de España fundábanse máis bancos. Barcelona, que fora a principal cidade financeira do Estado español a mediados do século XIX, viuse falta desde entón dunha banca comercial propia.

O PROLETARIADO. As condicións de vida.

Durante o primeiro terzo do século XX, as cidades sufrían uns fortes contrastes sociais; ao contrario que a burguesía, o proletariado vivía unhas condicións moi duras. Os proletarios, concentrábanse nas cidades industriais e non dispoñían nin de recursos nin de formación. Os prezos creceron máis rápido que os salarios. A dieta obreira levábase unha boa parte do soldo. As vivendas eran pequenas e tiñan unhas condicións hixiénicas moi precarias. Ata principios do século XX non se xeneralizou a auga corrente, e para cociñar aínda se utilizaba o carbón. Comezáronse a constituír barriadas obreiras, ás veces bastante lonxe da cidade. Vivían amontoados en pisos pequenos.

As condicións laborais eran penosas. A maioría de obreiros facían xornadas de máis de 10 horas diarias. En 1904 xeneralizouse a obrigación do descanso dominical no mundo da industria. Tampouco había ningún tipo de protección social.

O asociacionismo obreiro. Durante os primeiros anos do século XX, fronte a estas precariedades, produciuse unha forte conflitividade social. As reivindicacións obreiras, foron dirixidas a conseguir melloras de carácter laboral. Estas organizacións eran as federacións de oficio. Como resposta do proletariado, xorde **o mutualismo**, xa que os gobernos non facían nada por asegurar un mínimo de cobertura e seguridade. Así nacen as **sociedades de socorros mutuos**, nas cales os afiliados pagaban unhas cotas coas que subvencionaban as axudas en caso de enfermidade, viuvez e orfandade. En 1919 constituíuse a **Federación de Sociedade de Socorros Mutuos** da provincia de Barcelona. En toda España había en 1922 máis de 5000 sociedades de socorros mutuos. Outra institución eran **as caixas de aforros**. Deixaban diñeiro a intereses máis baixos e eran as institucións onde os traballadores gardaban os seus aforros, fronte aos problemas que daban os préstamos aos ricos e aos bancos.

En 1919 conseguiuase a xornada de oito horas. Esta demanda se fundamentaba en que o día tiña 24 horas, e que 8 eran para durmir, 8 para traballar, e 8 para mellorar a vida dos obreiros. En canto á educación, fundaron **os ateneos populares**, que eran lugares de encontro e reunión, pero tamén había bibliotecas, pronunciábanse conferencias e facíanse clases de alfabetización, de maneira que constituían verdadeiros centros difusores da ciencia e da cultura. **En 1906 constitúese a Unión de Ateneos Obreiros de Cataluña.**